

М. Г. Криловець,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри географії
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

О. В. Браславська,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри географії
та методики її навчання

Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ НА КАРТАХ Г. БОПЛАНА У XVII ст.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії картографування території України у середині XVII століття видатним французьким картографом Г. Бопланом, його оцінці природних, економічних умов, розвитку господарства в Україні, побуту і звичаїв українців. Розкрито зв'язок географії, картографії та історії, що стає більш очевидним у зв'язку з розвитком історико-географічних досліджень та взаємного збагачення цих двох наук. Під таким кутом зору об'єктом вивчення стають старовинні картографічні твори, які є не тільки пам'ятками історії, культури та рівня розвитку наукових знань. У статті показано їх вплив на становлення та розвиток географічної науки.

Ключові слова: Україна, карти, картографія, географічні об'єкти, Г.Боплан, історико-географічні дослідження.

Анотация. Стаття посвящена исследованию истории картографирования территории Украины в середине XVII века выдающимся французским картографом Г. Боплан, его оценке природных, экономических условий, развития хозяйства в Украине, быта и обычаев украинцев. Раскрыта связь географии, картографии и истории, что становится более очевидным в

связи с развитием историко-географических исследований и взаимного обогащения двух наук. Под таким углом зрения объектом изучения становятся старинные картографические произведения, которые являются не только памятниками истории, культуры и уровня развития научных знаний. В статье показано их влияние на становление и развитие географической науки.

Ключевые слова: Украина, карты, картография, географические объекты, Г.Боплан, историко-географические исследования.

Abstract. The purpose of this article is to research the history of mapping the territory of Ukraine in the middle of XVII century by the French cartographer G. Boplan, his assessment of the nature, economic conditions, economic development in Ukraine, Ukrainian life and customs. The article reveals the relationship between geography, cartography and history that becomes more obvious with the development of historical and geographical research and mutual enrichment of the two sciences. At this angle the objects of study are old cartographic works that are not only monuments of history, but culture and show the level of scientific knowledge. The article shows the impact on the formation and development of geography.

Keywords: Ukraine, maps, cartography, geographic features, H.Boplan, historical and geographical research.

Вступ і постановка проблеми.

Проблема дослідження картографічної спадщини України хвилювала вчених давно, починаючи з XIX століття. Зокрема, проводились дослідження Одеським товариством історії та старожитностей, якому велику матеріальну допомогу надавав уродженець Чернігівщини, меценат і видавець Ю. І. Фесенко. Старовинні картографічні твори досліджувались також Історичним товариством Нестора-літописця (В. С. Іконников, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, М. Ф. Владимирський-Буданов), яке діяло при Київському університеті у 1873-1917 рр.

Наш земляк, приват-доцент Київського університету, пізніше професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. Г. Ляскоронський протягом тридцяти років досліджував історичну картографію та географію України. Він опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, Ніжина, знайомився з фондами бібліотек Кенігсберга, Парижу, Голландії та Великої Британії. Ним описано понад 40 рукописів і видань іноземних картографічних матеріалів XVI-XVII ст. [6, с. 6].

Свій внесок до історико-картографічних досліджень України зробили Я. Ф. Головацький, Д. І. Багалій, М.С. Грушевський, Д. І. Яворницький, І. П. Крип'якевич та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зображення поверхні Землі – карти, створені в минулому – це документи часу, своєрідні інформаційні свідчення про географічні знання та про технічну майстерність суспільства, в якому вони з'явилися. Всебічний аналіз карт сприяє накопиченню та систематизації знань про розвиток наук загалом та успіхи в науках про Землю, зокрема, географічної картографії. Останнім часом дослідженням старих карт як специфічних джерел історичної інформації займалися Т. А. Балабушевич, С. М. Височенко, М. Ю. Костриця, Л. А. Пономаренко, Я. І. Жупанський, В. П. Павлова, О. В. Прогнимак, Л. Г. Руденко, Р. І. Сосса, О. І. Шаблій, В. О. Шевченко та інші вчені.

Історично етнічні українські землі, а також чисельні географічні об'єкти, пов'язані з українською територією, отримали позначення на картах сусідніх держав: Московії, Речі Посполитої, Великого Князівства Литовського, Османської імперії, Угорщини, Кримського ханства та ін. Тому виникає потреба досліджувати іноземні карти на територію України тих країн, які у відповідний період володіли українськими землями.

З кінця XVI ст. посилюється польська експансія на українські землі. У Польській короні українські землі наприкінці XVI ст. були у складі таких воєводств: Руського, Белзького, Подільського, Волинського, Брацлавського, Київського, а з 1635 р. – Чернігівського.

Зображення українських земель у складі Литви і Польщі дуже рано потрапило до європейських карт. Воно спиралося на їх руське князівське минуле, тому колишнє Галицьке князівство передається як Червона Русь, Волинське – як Волинь, Київське перетворюється на центр власне України, прикордонні між ними землі стають історичним Поділлям, а Чернігівське позначається як Сіверщина.

Приєднання Лівобережної України до Росії внаслідок Переяславського договору Богдана Хмельницького на декілька століть розрізало Україну навпіл. Це добре видно на картах, де назви «Україна», «земля Козаків», «Козаки» охоплюють всі землі центральної України, перетинаючи нав'язані державні кордони.

Власної картографічної служби Україна в ті часи ще не мала, тому нашу територію картографували переважно іноземні картографи Г. Меркатор, Я. Брюс, Й. Гоманн, Г. де Ліль, М. Зойтер, Й. Хазе, Н. Дабвіль, Т. Маковський, Г. Боплан та ін., а самі карти, звісно, видавалися іноземними мовами.

Виклад основного матеріалу

Новий етап картографування території України пов'язаний з появою карт створених на основі інструментальних зйомок. Цей етап започаткували картографічні роботи французького військового інженера, картографа Гійома Лавасера де Боплана (1600 – 1673). Саме Гійом Лавасер де Боплан «відкрив» для світу значну територію України, точно нанісши на карту майже 1300 об'єктів, у тому числі майже 1000 назв населених пунктів та 150 назв річок [3, с. 22].

Нещодавно виповнилося 340 років від дня смерті цього французького дослідника, який одним із перших започаткував світову україністику. Народився Боплан у 1600 році в дворянській родині в м. Дьєпі. Ставши військовим інженером, в 1630 р. емігрував до Речі Посполитої і в складі її військ потрапив в Україну. З кінця 1630 р. по березень 1647 р. Г. Боплан служив як військовий інженер в південно-східних воєводствах Речі

Посполитої. Він керував фортифікаційними роботами на західних і центральних землях України, брав участь у створенні поселень у малозаселеній степовій зоні. Під його керівництвом в 1631-1638 рр. було споруджено фортифікації в містах Барі, Бродах, Новому Конецполі, Кодаку, Кременчуці, Кам'янці, Новгороді-Сіверському, Саврані, Старці та Підгір'ях. Але основна його заслуга – створення карт України на основі власних спостережень і знімачь.

Г. Боплан зробив найбільший внесок саме у розвиток картографування території України XVII ст. Його карти, видані на основі інструментального знімання на високому картографічному рівні, довгий час були найавторитетнішими в Європі щодо відображення території України. І хоча назва «Україна» зустрічалась на європейських картах ще в XVI – XVII ст., проте саме завдяки картографічним творам Г. Боплана та їх численним переробкам в Європі утвердилася назва «Україна». Г. Боплан вніс також корективи у спотворене зображення України (і Польщі) на тогочасних картах: зменшив розтягнення території з півночі на південь і збільшив відстань із заходу на схід. Це дозволило пізніше, близько 1700 р., французькому картографу Гійому де Л'Ілю правильніше відобразити загальну конфігурацію Європейського континенту і позбутись при зображенні Європи помилки К. Птолемея у надмірній витягнутості Середземного моря із сходу на захід. Після виходу бопланівських карт України в європейській картографії поширилась географічна назва «Україна» і термін «Україна – земля, чи край козаків»[7, с. 52].

Однією з найвідоміших карт французького інженера і картографа Гійома Лавасера де Боплана і хронологічно першою була видана Генеральна карта України. Її першим варіантом була рукописна карта 1639 р. масштабу 1:1500000, орієнтована на південь. На ній відображено 275 назв населених пунктів, 80 назв річок, 4 назви островів, 13 назв порогів, 4 назви лісів, 2 назви морів.

Другим виданням Генеральної карти України «Загальний план Диких полів, простіше кажучи України, з належними провінціями», надрукованої у Гданську у 1648 р. і значно доопрацьованої, зображено 1293 об'єкти, у тому числі 993 назви населених пунктів і городищ та 160 назв річок. Відомо п'ять варіантів цієї карти.

З інших карт України Г. Боплана відомими є карти нижньої течії Дніпра та виявлені уже в ХХ ст. текстові карти невеликого формату до «Опису України». У 1639р. Г. Боплан проводив зйомку течії Дніпра і смуги прилеглої території. Ось ці карти: «Борисфенський шлях, інакше Дніпр, або Ніпр, від міста Черкаси до озера Ільмень, через котре до Евксінського потрапляє», «Борисфенський шлях, інакше Дніпр, або Ніпр, від Києва до Бузина», «Борисфенський шлях, інакше Дніпр, або Ніпр, від Бузина до острова Хортиця», «Борисфенський шлях, інакше Дніпр, або Ніпр, від острова Хортиця до міста Очаків, де він впадає в Понт Евксінський». При укладанні названих карт значна увага приділялась відображенню укріплень і шляхів.

«Україна, або земля козаків, з прилеглими землями Валахії, Молдови та Малої Татарії» – чергова карта Боплана, видана вже після його смерті в 1739 році в Нюрнберзі. На ній зображено не тільки велика кількість географічних об'єктів від Перемишля на Заході до середньої течії Дону на Сході й від Орши на Півночі до Південного узбережжя Криму, але й розміщено в картуші зображення гетьмана Івана Мазепи. «Частина України, що зветься Подільським воєводством», «Частина України, що зветься Покуттям», «Європейська, або Мала Татарія, де мешкають татари кримські, перекопські, ногайські, очаківські та буджацькі», «Нижнє Поділля, або Брацлавське воєводство», «Верхнє Поділля, або Кам'янецьке воєводство» – це теж назви карт Г. Боплана на яких зображені ті чи інші частини території України чи вся її територія з прилеглими землями. Хочеться зазначити, що найчастіше, або майже на всіх названих картах зображені такі населені пункти: Київ, Чорнобиль, Остер, Борзна, Сосниця, Макошин, Батурин, Чернігів, Ніжин,

Бобровиця, Ічня, Путивль, Конотоп, Черкаси, Кременчук, Житомир, Луцьк, Тернополь, Кам'янець, Львів, Біла Церква, Брацлав та ін. [4, с. 68-148].

Перебуваючи майже 20 років в Україні, Боплан ознайомився з її розташуванням, природними умовами і життям народу. Він вперше в історії склав «Спеціальний і Детальний план України», а також 12 карт її окремих частин, що стало найвищим досягненням картографії XVII ст. Маючи на думці дати пояснення до карт, інженер робить опис України, який стає самостійною роботою, тобто унікальною географічною працею, завдяки якій ми маємо змогу знати як жили, працювали і захищали свій край наші предки.

Вперше книга була надрукована в руанській друкарні Жана Кайде у 1651 р. у 100 примірниках, як подарункове видання. Викликавши зацікавлення, вона перевидається в 1660 р. під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн». Через два століття, в 1861 р. роботу надрукували в Парижі з передмовою А.Голіцина.

Твір Боплана викликав інтерес у світі, був перекладений і виданий англійською (1704, 1732, 1744, 1752 pp.; у Нью-Йорку у 1959 р. вийшла репродукція видання (1744 р.), латинською (1769 р.), німецькою (1780 р.), польською (1822, 1839 pp.), російською (1832, 1896, 1901, 1985 pp.) мовами. Українською він вперше перекладений і в скороченні виданий у 1981 р. на сторінках журналу «Жовтень», № 4. Більш детальний переклад з'явився у 1990 р. у видавництві «Каменярь» і, нарешті, повний переклад з науковим дослідженням і факсимільним виданням праці Боплана був випущений «Науковою думкою» в 1990 р. Основним перекладачем усіх трьох видань є Я. І. Кравець.

«Опис України» Боплана, не дивлячись на те, що був написаний з точки зору прихильника політики Речі Посполитої, дає детальну фізико-географічну характеристику території тодішньої України: рельєф, кліматичні умови, річки, озера, ґрунти, рослинність і тваринний світ. Значно повніше

ним дається економіко-географічна характеристика, в якій описується велика кількість населених пунктів, дається оцінка їх географічного положення, місцевого управління, переважаючих ремесел, сільського господарства, зовнішніх зв'язків. Боплан давав правдиве зображення життя, побуту і звичаїв українського народу в XVII ст. Він з великою любов'ю описує характер та душевні якості українців. За його словами, «вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя» [1, с. 31]. Далі автор пише, що українські селяни та козаки «надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі.., не дорожать власним життям» [1, с. 31]. У його праці надзвичайно колоритно, емоційно та цікаво описано побут і звичаї українців, зокрема весільну обрядовість. Наведені Бопланом факти свідчать про традиції, що склалися впродовж багатьох століть і відбивали своєрідність етнічної культури українського народу. Він детально розповідав про організацію, тактику й військові дії запорізького козацтва (зокрема, морських походів), яке вело героїчну боротьбу з польськими і татарськими загарбниками, високо цінував їх мужність і військову майстерність. Також у книзі чимало місця відведено природно-географічному опису Криму та характеристиці життя і суспільної організації татарського населення, їх етнічним особливостям, звичаям, тактиці ведення військових дій, а також внутрішньополітичного життя в Речі Посполитій, зокрема опису шляхетських прав і привілеїв. І все ж в цілому Боплан не став апологетом шляхетсько-магнатського режиму. Він зберіг людську гідність, потяг до правдивості і справедливості. Із гнівом описує він жорстокість панів до селян, з симпатією ставиться до поневоленого українського селянства, із співчуттям розповідає також про море людської крові, горе та спустошення, що залишали після себе татарські орди на Україні. «Ця картина, – пише автор, – може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до

безбожників-магометан, де зазнають безмежної наруги... Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, слухаючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи» [1, с. 61-62].

По поверненні до Франції у 1648 році, Боплан продовжив військову службу, взявся за опрацювання матеріалу, зібраного в Україні, та складання спогадів про нашу Батьківщину і закінчив життя у 1673 році.

Висновки і перспективи подальших досліджень

У даному дослідженні проаналізовано особливості змісту картографічних творів Г. Боплана, вказано їх роль у розвитку картографії, а також можливості їх використання як інформаційних джерел в історико-географічних дослідженнях, навчально-виховному процесі, краєзнавчій роботі тощо.

Скільки ще стародавніх карт з відображенням території України знаходиться у вітчизняних та іноземних бібліотеках, музеях і архівах – поки що невідомо. І ця невідомість і загадковість їх змісту мають стати своєрідним поштовхом до подальших картографічних досліджень для відкриття таємничості нашого далекого минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боплан Гійом де Лавасер Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їх звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К. : «Наукова думка». – 1990. – 256 с.

2. Жупанський Я. І. Стародавня картографічна інформація про Україну / Я.І Жупанський // Український географічний журнал. – 1993. – № 1. – С. 46-50.

3. Люта Т. Україна на старожитніх мапах / Т. Люта // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 51-65.

4. Прогнимак А.В. Старинные карты. Каталог «Украина. Великая Империя» /А.В.Прогнимак. – К. : Изд-во: «Феникс », 2009. – 284 с.

5. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Світ, 1991. – 96 с.
6. Симутіна А. Л. Перші українські етнічні карти: (За матеріалами картогр. колекції ЛНБ ім. В.Стефаника / А. Л. Симутіна // Записки / Львів. Наук. б-ка ім. В.Стефаника. – К. : Наук. думка, 1993. – Вип. 2. – С. 23-24.
7. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. / Р. І. Сосса. – К. : Наукова думка, 2000. – 248 с.
8. Сосса Р. І. Основні етапи картографування терену України до 1920 р. / Р.І.Сосса // Вісн. геодез. та картогр. – 1999. – № 2. – С. 38-49.
9. Шевченко В. О. Національна реліквія / В. О. Шевченко // Український географічний журнал – 1994. – № 1. – С. 57-59.
10. Шевченко В.О. Унікальна колекція старовинних карт / В. О. Шевченко // Картографія та вища школа: Зб. наук. праць – К. : Картографія, 1999. – Вип. 3. – С. 75-77.